

ศรัทธา: บทบาทและความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับความรู้ในพุทธปรัชญา

Saddha: Its Role and Relation to Knowledge in Buddhist Philosophy

ดร.ลักษณวัต ปาละรัตน์*

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาบทบาทและความสัมพันธ์ของศรัทธาหรือความเชื่อที่มีเหตุผลในส่วนที่เชื่อมโยงกับความรู้ในพุทธปรัชญา จากการศึกษาพบว่า ศรัทธาเป็นสิ่งที่มีความสำคัญในกระบวนการของการรู้ เนื่องจากศรัทธานั้นเป็นทั้งสิ่งที่จำเป็นต้องมีก่อนและเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับความรู้ หากปราศจากซึ่งศรัทธาแล้ว ความรู้ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้แต่ลำพังตัวศรัทธาเองนั้นก็ไม่เพียงพอที่จะเป็นความรู้ได้ เพราะตามหลักของทางฝ่ายพุทธ ศรัทธาหรือความเชื่อที่จะได้รับการยอมรับและจัดให้เป็น “ความรู้” ได้นั้นจะต้องผ่านการทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นว่าจริงก่อน ต่อเมื่อบุคคลได้พิสูจน์ทดสอบด้วยประสบการณ์ของตนจนได้ประจักษ์ในความจริงของสิ่งที่เชื่อแล้วเท่านั้นที่เขาจะเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าเข้าถึงความรู้ และสามารถที่จะเข้าถึงความหลุดพ้นหรือเป็นอิสระจากความทุกข์ทั้งปวง ความรู้ตามนัยนี้จึงเป็นความรู้โดยตรงหรือความรู้มีอย่างหนึ่งโดยสิ่งหนึ่งที่นำสังเกตอย่างหนึ่งก็คือ แม้ว่าตามทฤษฎีนี้ศรัทธาจะเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นสำหรับความรู้ แต่ศรัทธาก็เป็นเพียงปัจจัยภายนอก และเป็นเพียงวิถีที่จะนำไปสู่ความรู้ เนื่องจากในท้ายที่สุดเมื่อบุคคลได้เข้าถึงความรู้ที่แท้แล้ว ศรัทธาก็จะไม่เป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะต้องมียกต่อไป

คำสำคัญ: ศรัทธา ความรู้ พุทธปรัชญา

*รองศาสตราจารย์ ภาควิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

Abstract

This paper aims to study the role of saddha or rational belief and its relation to knowledge in Buddhist Philosophy. From the study it is found that saddha plays an important role in the knowing process since it is both a prerequisite and a necessary condition for arriving at knowledge. Without saddha knowledge is not possible. But saddha itself is not sufficient for knowledge. In order to be approved and classified as knowledge those saddha need to be tested and verified. Only after a person has experienced and realized the truth of those rational beliefs then he can be said to acquire knowledge, and be able to attain salvation or freedom from all pains and sufferings. Knowledge, in this sense, is then the direct or first hand knowledge. However, it should also be noted that even though saddha is an important and necessary condition for knowledge, it is only an external factor and a means to knowledge. As in the end when true knowledge is reached a person has no more need for saddha.

Keywords: Saddha; Knowledge; Buddhist Philosophy

บทนำ

หากเราได้พิจารณาคำว่า ศรัทธา (saddha) ในพุทธศาสนาโดยละเอียด ก็จะพบว่า มีการใช้คำนี้กันในหลายความหมาย หลายแง่มุม ดังเช่นที่ศาสตราจารย์ชยติเลเก (Jayatilleke, 1963, p. 387) ได้กล่าวไว้ว่าเราอาจจะพิจารณาศรัทธาได้จากแง่ของการให้ผล¹ หรือจากแง่มุมที่เกี่ยวข้องกับการรู้ แต่ในบทความนี้เราจะพูดถึงศรัทธากันในแง่มุมทางความรู้ที่เกี่ยวข้องกับญาณวิทยาเท่านั้น

สำหรับศรัทธาในแง่มุมที่เกี่ยวข้องกับความรู้²นั้นก็ได้มีผู้รู้ทางพระพุทธศาสนากล่าวไว้เป็นหลายทรรณะ ยกตัวอย่างเช่น ปุสแซ็ง (Jayatilleke, 1963, p. 383) มองว่าศรัทธาเป็นที่มาของความเห็นที่ถูกต้อง ขณะที่คิท (Jayatilleke, 1963, p. 387) นั้นนอกจากจะเห็นว่าศรัทธาสำคัญในแง่เป็นที่มาของความเห็นที่ถูกต้องแล้ว เขายังเห็นว่าศรัทธานั้นเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นในเบื้องต้นที่ขาดไม่ได้ และศรัทธาก็ยังเป็นทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นและวิส ติ (Jayatilleke, 1963, p. 383)

ซึ่งเป็นผู้รู้ในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งอีกท่านหนึ่งก็ได้กล่าวถึงความสำคัญของศรัทธาในพระพุทธศาสนาไว้ว่าเป็นสิ่งที่มิมีบทบาทไม่น้อยไปกว่าในศาสนาอื่นแต่อย่างใด

จากการศึกษาความหมายของศรัทธาในพระพุทธศาสนา เราจะเห็นว่าศรัทธาตามหลักของพุทธธรรมนั้นไม่ได้เป็นเพียงความเชื่อที่เป็นไปโดยไม่ได้อภิปรายด้วยเหตุผล (baseless believe) แต่จะเป็นความเชื่อที่ได้มีการโยนิโสมนสิการ พิจารณาดูแล้วว่าเป็นสิ่งที่มีเหตุผล เป็นสิ่งที่สมควรเชื่อ แล้วจึงเชื่อ ศรัทธาตามหลักการนี้จึงเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยเหตุผล (rational belief) ได้โดยตรง ด้วยปัญญาหาเหตุผลให้เห็นจริงแก่ใจแล้วจึงเชื่อ (กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, 2515, หน้า 398) ซึ่งก็เป็นความหมายที่แตกต่างจากที่ใช้กันในความหมายของความเชื่อ (belief) โดยทั่วไป

ในทางญาณวิทยา การบอกว่า “เรารู้” (I know) นั้น ต่างจากการบอกว่า “เราเชื่อ” (I believe) เพราะความเชื่อนั้นอาจเป็นเท็จ (false) ได้ แต่โดยคุณลักษณะทางญาณวิทยาแล้ว ความรู้ไม่อาจเป็นเท็จได้เลย ความรู้จะต้องเป็นจริงเท่านั้น ดังนั้น หากเมื่อใดมีสิ่งที่เรากล่าว (claim) ว่า “รู้” และสิ่งนั้นได้ถูกพบว่าเป็นเท็จในภายหลัง เมื่อนั้นเราจะต้องยกเลิกหรือถอนการบอกว่า “เรารู้” สิ่งนั้นทันที เพราะโดยคุณสมบัติทางญาณวิทยาของมันแล้ว ความรู้ไม่อาจไปเกี่ยวโยงสัมพันธ์กับสิ่งที่เป็นเท็จได้ ดังที่ เจ. แอล ออสติน (Hamlyn, 1972, p. 102) กล่าวไว้ว่า การบอกว่า “เรารู้” นั้นเป็นการบอกว่าเราอยู่ในฐานะที่จะยืนยัน (certify) หรือมีอำนาจ (authority) ที่จะประกัน (warrant) ความจริงของสิ่งที่เรากล่าวว่า “เรารู้” หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การบอกว่า “เรารู้” สิ่งใดนั้น มันก็เท่ากับเป็นการประกันความจริงของสิ่งนั้นไปด้วย

ในพุทธปรัชญา “ความเชื่อ” และ “ความจริง” นั้นก็เป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันทางความคิดกับ “ความรู้” เช่นกัน โดยศรัทธาหรือความเชื่อนั้นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้น เป็นตัวนำไปสู่ความรู้ แต่ลัทธิศรัทธาหรือความเชื่อที่มีเหตุผลนั้นยังไม่อาจจัดได้ว่าเป็นความรู้ เนื่องจากความเชื่อนั้นยังผิดพลาดได้ ดังมีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ 13/655/509) ว่า

“สิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลย
ทีเดียว แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

...ถึงสิ่งที่คิดตรงอย่างดีแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้
สิ่งที่มิได้เป็นอย่างที่คิดตรงเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี...”

ตามหลักพุทธธรรม ความรู้นั้นเป็นการรู้ความจริง (truth) รู้ตรงตามความเป็นจริง (reality)
คือ รู้สรรพสิ่งตามที่เป็นอยู่ (ยถาภูตัง) ตามทฤษฎีนี้ ความจริงก็คือสิ่งที่ตรงกันกับความเป็นจริง
และความเชื่อที่มีเหตุผลที่เป็นจริงก็คือความเชื่อที่มีเหตุผลที่ตรงกับสิ่งที่เป็นอย่างอยู่ ตามหลักการนี้
ความเชื่อที่ถูกต้องเป็นจริงเท่านั้นจึงจะนำไปสู่การเห็นจริงได้ และโดยนัยนี้ ความเชื่อที่เป็นจริง
(true belief) เท่านั้นที่จะผ่านไปได้เป็นความรู้ได้ ซึ่งก็สอดคล้องกับญาณวิทยาของทางตะวันตกที่ถือ
กันว่า “ความเชื่อที่เป็นจริง” นั้นเป็นคุณสมบัติที่สำคัญและจำเป็นเบื้องต้นของสิ่งที่จะจัดว่าเป็น “
ความรู้” (O’ Brien, 2006, pp. 17-18; Pritchard, 2006, p. 5)

อย่างไรก็ตาม เพียง “ความเชื่อที่เป็นจริง” ก็ยังไม่อาจจัดว่าเป็นความรู้ เพราะความเชื่อ
เหล่านั้นเป็นการเชื่อโดยที่เรายังไม่ได้พิสูจน์จนเห็น รู้ และประจักษ์ในความจริงด้วยตัวของเราเอง
ซึ่งในมุมมองของพุทธปรัชญาแล้ว ความเชื่อดังกล่าวยังเป็นความเชื่อที่คลอนแคลน ไม่มั่นคง
เป็นจลศรัทธา ในการที่จะทำให้ความเชื่อดังกล่าวเป็นความเชื่อที่มั่นคง เป็นอจลศรัทธาได้นั้น
บุคคลจำเป็นต้องพิสูจน์ทดสอบ (verify) ความเชื่อนั้นให้เห็นและรู้แจ้งประจักษ์ในความจริงนั้น
ด้วยตัวของตัวเอง

ญาณวิทยาของฝ่ายพุทธจึงถือการได้พิสูจน์ทดสอบจนประจักษ์ด้วยตนเองว่าความเชื่อ
นั้นจริง ว่าเป็นสิ่งที่ทำให้ “ความเชื่อ” กลายเป็น “ความรู้”

ตามหลักการดังกล่าวนี้ หากเราจะพิจารณา ปัญหา 3 ในพระพุทธศาสนา คือ สุตมยปัญญา
จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา ตามเกณฑ์ที่ได้กล่าวข้างต้นคือการได้พิสูจน์จนเห็นจริงด้วย
ตนเองแล้ว ความรู้ส่วนใหญ่ที่เรามี วิทยาการต่าง ๆ ในโลกที่เรายอมรับกันส่วนใหญ่ทั้งในส่วนที่
เป็นสุตมยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการฟัง การเชื่อตามคำรา ตามคำบอกเล่า การศึกษาเล่าเรียน
และในส่วนของจินตามยปัญญา คือความรู้ที่ได้จากการใคร่ครวญ พิจารณาคิดหาเหตุผลนั้น ต่างก็

จัดเป็นความรู้ที่ตั้งอยู่บน จลศรัทธา ยังเป็นความเชื่อที่ไม่มั่นคง เป็นความเชื่อที่หวั่นไหวได้ (ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค 11/228/202 และ อภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ 35/804/475-476) ด้วยเหตุที่มันยังไม่ได้ผ่านการพิสูจน์ทดสอบ (verification) ด้วยประสบการณ์ของตนเองจนประจักษ์ว่าเป็นเช่นที่เชื่อจริง จะมีก็แต่ภาวนามยปัญญาอันเป็นความรู้ที่สำเร็จเพราะการภาวนาคือการปฏิบัติเท่านั้นที่ตั้งอยู่บน อจลศรัทธา เพราะภาวนามยปัญญานี้เป็นการรู้และเห็นจริงด้วยตนเอง

ในส่วนของปัญญา 3 คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา นี้ กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้ทรงอธิบาย โดยเทียบตัวอย่างไว้ให้เข้าใจได้ว่า

“เขาบอกว่าไฟร้อน เราได้ยิบ เกิดความรู้ขึ้น ความรู้นั้นเป็นสุตมยปัญญา เชื่อตามนั้นไม่ได้พิจารณาจึงเป็นอโหมกข์ พิจารณาคุณาการของไฟที่เผาเชื้อร้อน ไหม้ อะไรต่าง ๆ ทำให้เป็นถ่านเป็นเถ้าแล้วก็อดหมดไป พิจารณาจับเหตุจับผลเช่นนั้น ก็ดูท่าว่าจะร้อนจริง ๆ จึงทำให้เป็นเช่นนั้น ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาเช่นนี้เป็นจินตามยปัญญา ความเชื่อที่สืบเนื่องมาจากจินตามยปัญญาจึงเป็นจลศรัทธาเพราะไม่แน่ เป็นแต่พิจารณาจับเหตุจับผลเท่านั้น ต่อเมื่อเอามือที่มไฟเข้า หรือไฟลงมือเข้า เป็นภาวนา ปัญญาความรู้ที่เกิดขึ้น เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ความเชื่อที่สืบมาจากภาวนามยปัญญาจึงจัดเป็น อจลศรัทธาเชื่อที่แน่นอนไม่หวั่นไหว” (กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, 2515, หน้า 398)

จากการพิจารณาปัญญา 3 นี้ จะเห็นว่า สุตมยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ที่ได้จากการฟังการเรียนรู้อาจารย์ และจินตามยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้จากการพิจารณาเหตุผลนั้นยังผิดพลาดได้ เนื่องจากรยังเป็นการรู้ในขั้นที่ต้องพึ่งปัจจัยภายนอกคือพึ่งปัญญาของผู้อื่น หรือพึ่งการพิสูจน์ทดสอบความจริงของผู้อื่น ซึ่งถึงแม้จะมีการใช้ปัญญาของตนในการวิเคราะห์ด้วย มันก็ยังเป็นในขั้นที่เพียงแต่พิจารณาด้วยเหตุผล ยังไม่ได้มีการลงมือปฏิบัติ พิสูจน์ ทดสอบ ให้รู้เห็น และเข้าใจจนประจักษ์ในความจริงของสิ่งนั้นด้วยตนเอง ดังนั้น หากพิจารณาโดยหลักของการได้พิสูจน์ให้เห็นจริงด้วยตนเอง ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาแล้ว สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา ก็ไม่อาจถือได้ว่าเป็นความรู้ที่แท้จริง (true or genuine knowledge)

แต่เนื่องจากในความเป็นจริงแล้ว มันเป็นสิ่งที่ยากหรือแทบจะเป็นไปไม่ได้ที่เราจะพิสูจน์ทดสอบความจริงของทุกสิ่งด้วยตัวของเราเอง เนื่องจากมีข้อจำกัดต่าง ๆ มากมาย เช่น เวลาที่จำกัด ความสามารถในการพิสูจน์ที่จำกัด คนโดยทั่วไปจึงยอมรับความรู้ที่เป็น “การรู้ตาม” และถือกันว่าการรู้ในลักษณะนี้ก็คือความรู้ แต่หากถือตามหลักเกณฑ์ของทางฝ่ายพุทธแล้ว การรู้ในลักษณะของ “การรู้ตาม” ความรู้ของผู้อื่น ซึ่งไม่ได้เป็นการรู้ด้วยตนเองนั้น ไม่อาจจัดได้ว่าเป็นความรู้ที่แท้ แต่จะเป็นได้เพียงความรู้โดยสมมติ (common knowledge) เท่านั้น

กล่าวได้ว่า ตามหลักการนี้ เมื่อใดก็ตามที่บุคคลได้พิสูจน์ทดสอบความจริงนั้นให้ประจักษ์แก่ตนแล้ว ความเชื่อที่ไม่มั่นคง (จลศรัทธา) ก็จะกลายมาเป็นความเชื่อที่มั่นคง (อจลศรัทธา) และการรู้ที่เป็น “การรู้ตาม” ก็จะกลายมาเป็น “การรู้จริง” และความรู้โดยสมมติก็จะกลายมาเป็นความรู้ที่แท้จริง หรืออีกนัยหนึ่งก็คือการกล่าวว่า สำหรับพุทธปรัชญา การที่เราจะจัดความรู้นั้น ๆ ว่าเป็นความรู้ที่แท้หรือเป็นความรู้โดยสมมตินั้นก็ขึ้นอยู่กับว่า บุคคลได้มีการพิสูจน์ทดสอบความเชื่อนั้นว่าจริงด้วยประสบการณ์ของตน จนเป็นประสบการณ์ตรง (direct experience) และเป็นความรู้โดยตรงหรือความรู้มือหนึ่ง (first hand knowledge) หรือไม่นั่นเอง

ในพระพุทธศาสนา ความรู้เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นสำหรับการเข้าถึงเป้าหมายคือความหลุดพ้นจากทุกข์ แต่ความรู้ก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่สำคัญในลักษณะของการเป็นเป้าหมายในตัวเอง เพราะตามหลักการนี้ การแสวงหาความรู้นั้นก็เพื่อนำไปนำไปปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลที่มุ่งหมาย คือเป็นไปตามหลักปรีชาปฏิบัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ดังนั้น ญาณวิทยาของทางฝ่ายพุทธจึงได้เน้นการได้พิสูจน์ทดสอบให้เห็นว่าจริง อันเป็นการเข้าถึงการลงมือปฏิบัติและทดสอบด้วยตัวเอง เพื่อที่จะได้ให้ผลเป็นการรู้ การเข้าใจและประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง ที่ในพุทธศาสนามีศัพท์เรียกว่า สนฺทิฎฐิโก (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ 12/95/56 และ อังคุตตรนิกาย จักกนิบาต 22/281/297-300) โดยความจริงทั้งในระดับโลก ที่เรียกว่าสมมติสัจจะ (conventional truth) และความจริงแท้ ที่เรียกว่าปรมาตตสัจจะ (ultimate truth) นั้นเป็นสิ่งที่พิสูจน์ทดสอบให้เห็นจริงได้ (verifiable) โดยสิ่งที่จับต้องมองเห็นได้ (observable entities) นั้นจะพิสูจน์ทดสอบได้ด้วยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส (sensory experience) แต่สำหรับความจริงบางอย่างซึ่งเป็นสิ่งที่มิอยู่แต่สังเกตไม่ได้ด้วยประสาท

สัมผัสทั้งห้า (unobservable entities) การพิสูจน์ทดสอบให้เห็นจริงนั้นก็ยังคงเป็นไปได้แต่ก็ทำได้ยาก เพราะต้องใช้ประสบการณ์ที่อยู่พ้นขอบข่ายของประสาทสัมผัส (extrasensory experience) ในการเข้าถึง ซึ่งจะทำให้เฉพาะผู้ที่ได้มีการปฏิบัติบำเพ็ญเพียรทางจิตถึงขั้นสูงแล้วเท่านั้น ยกตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่องกรรม นรก-สวรรค์ หรือแม้กระทั่งความจริงในขั้นสูงสุดอันเป็นปรมาตมธรรม เช่น นิพพาน นั้นต้องพิสูจน์ทดสอบด้วยการใช้ประสบการณ์ในระดับเหนือสัมผัสอันเป็นประสบการณ์ตรงของตนเองในการเจาะตรง เพื่อการรู้ เห็น เข้าใจ และประจักษ์ในสิ่งนั้น

สรุปได้ว่า ในพุทธปรัชญา ศรัทธาในความหมายของความเชื่อที่มีเหตุผลและเป็นจริงนั้น เป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกับความรู้ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญและจำเป็น (necessary condition) ของความรู้ ในแง่ของการเป็นพื้นฐาน เป็นตัวนำหรือจุดเริ่มต้นของการเข้าสู่ความรู้ในลักษณะของการเป็นปัจเจกภายนอก แต่ถ้าฟังความเชื่อที่มีเหตุผลและเป็นจริงนั้นไม่เพียงพอและไม่อาจถือได้ว่าเป็น “ความรู้” เพราะความเชื่อที่จะผ่านไปเป็นความรู้ได้นั้นจะต้องผ่านการพิสูจน์ทดสอบด้วยประสบการณ์ของตนเองมาจนรู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเองแล้วว่าสิ่งที่เชื่อนั้นจริงหรือตรงกับสภาพความเป็นจริงของสิ่งนั้น ๆ ความรู้ในทฤษฎีของพุทธปรัชญาจึงเป็นความรู้มือหนึ่ง คือเป็นการรู้และเข้าถึงความรู้ด้วยตนเอง โดยนัยนี้ ในการเข้าถึงความรู้ ศรัทธาหรือความเชื่อจะต้องถูกแทนที่ด้วยความรู้ที่เป็นประสบการณ์ตรง และจลศรัทธาคือความเชื่อในลักษณะที่ยังคลอนแคลนจะต้องถูกเปลี่ยนให้เป็นจลศรัทธาหรือความเชื่อที่มั่นคงโดยผ่านทาง การพิสูจน์ทดสอบให้เห็นว่าเป็นเช่นนั้นจริงด้วยตนเอง ตามแนวคิดนี้ ศรัทธาจึงเป็นเพียงวิถี (means) ที่จะนำไปสู่เป้าหมาย เนื่องจากในท้ายที่สุดแล้วสิ่งที่จะช่วยให้บุคคลเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ซึ่งเป็นเป้าหมายได้นั้นคือปัญญาหรือความรู้ ไม่ใช่ศรัทธาหรือความเชื่อ ในพระพุทธศาสนาจึงมีคำเรียกพระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้ที่ได้เข้าถึงนิพพานอันเป็นเป้าหมายแล้วว่า อัสดัมมะ ซึ่งหมายถึงผู้ที่ไม่ต้องมีศรัทธา คือพ้นจากการอาศัยศรัทธาซึ่งเป็นปัจเจกภายนอกแล้วโดยสิ้นเชิง

การอ้างอิง

1. ใน มิตินทปัญญา (ปัญญาพระยามิตินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, 2500) และ อัฐฐสาลินี (สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาวิศระเกศ, 2525) คำว่า ศรัทธานั้นใช้กันในความหมาย และแง่มุมของการให้ผล (affective aspect) คือใช้ในความหมายของความรัก ความรักดี ซึ่งตรงกับ ปสาทะ (pasada) ในพระพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา. (2521). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง*. เล่มที่ 11, 12, 13, 22, 35. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า. (2515). *ธรรมานุกรม*. นครหลวง: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. (2500). พระนคร: ศิลปาบรรณาการ.
- สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา วัดสระเกศ. (2525). *อรรถกถาอัฐสาลินี ตอน 2*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิคุ.
- Hamlyn, D. W. (1972). *Theory of knowledge*. London: The MacMillan Press.
- Jayatilleke, K. N. (1963). *Early Buddhist theory of knowledge*. London: George Allen & Unwin.
- O' Brien, D. (2006). *An introduction to the theory of knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Pritchard, D. (2006). *What is this thing called knowledge*. London & New York: Routledge.

